

Kallistos Ware, Mitropolit de Diokleia

**TEOLOGIA POLEMICĂ GREACĂ
ÎN PERIOADA STĂPÂNIRII TURCEȘTI**

Contribuția lui Eustratie Argenti

Traducere din limba engleză de Iuliana Conovici

Cuvânt înainte de Ovidiu Olar

Ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu

Carte tipărită cu binecuvântarea

Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA

Iași, 2021

CUPRINS

<i>„Cred într-un Dumnezeu al iubirii.” Mitropolitul Kallistos Ware și perioada otomană a istoriei Ortodoxiei (Ovidiu Olar)</i>	<i>7</i>
Introducere la ediția retipărită din 2014	17
Introducere	23
I. Contextul istoric	25
II. Viața și călătoriile	71
III. Disputa privind Botezul	95
IV. Cina Domnului	141
V. Focul purgatorului	175
VI. Revendicările papale	199
Concluzie	209
Anexă	215
Bibliografie	221
Indice	231

„Cred într-un Dumnezeu al iubirii.”
Mitropolitul Kallistos Ware
și perioada otomană a istoriei Ortodoxiei

Un botez spre iertarea păcatelor

I se dusesese faima atât în Răsărit, cât și în Apus. Mii de oameni veneau de aproape și de departe ca să-l vadă și să-l audă. Nu doar poporul de rând, ci și elita. Boieri și boieroaice, domni și doamne, profesori și preoți, arhieri și patriarhi se adunau la Katırlı, satul din eparhia Nicomidiei, în nord-vestul Anatoliei, unde își avea sălașul călugărul Auxentios. Unii credeau că monahul făcea minuni, vindecând bolnavi și exorcizând posedăți. Alții erau pur și simplu curioși: apăreau oare, în timpul predicilor, chipurile lui Hristos și ale Maicii Domnului? Iradia lumină trupul vorbitorului? Avea sfântul o preafrumoasă icoană a Născătoarei de Dumnezeu?

Vreme de doi ani, spre uimirea turcilor, evreilor, armenilor, „frâncilor” (adică a catolicilor) și a „tuturor europenilor”, pitorescul personaj - neînvățat, dar virtuos și cu darul cuvintelor - lăsase impresia că o nouă epocă de aur a monahismului ortodox era pe punctul să înceapă.

Am văzut poporul alergând [la el] ca la sfinții,/ vechii noștri asceți Savvas și Efthymios – *își va aminti un martor ocular*. Îndeosebi în aceste vremuri ale stăpânirii turcești,/ în culmea acestei cumplete lipse de pietate./ Atât bărbați, cât și femei, bizantini (*constantinopolitani*, n.n.) și străini,/ sănătoși și bolnavi, săraci și fericiți./ Orășenii de seamă, boieri și aleși,/ arhieri și preoți, doamne și domni./

La fel și patriarhii noștri, ce altceva mai vrei?/ Minunat lucru și necesar¹.

În toamna anului 1752 însă, Auxentios a dispărut fără urmă. Autoritățile otomane porunciseră aducerea sa la Constantinopol, în vederea exilării la Athos, dar nu e încă pe deplin limpede dacă și cum a fost dus ordinul la îndeplinire. A ajuns „Aksendyož” în Muntele Sfânt? A fost el omorât pe drum? S-a întors pe furiș în sat și a trăit acolo, ascuns, până la sfârșitul zilelor sale? Greu de spus. Cert este doar că vina, oficială și gravă, de care se făcuse vinovat era tulburarea ordinii publice: pentru stăpâni, indiferent de motivul pentru care se coagulează, mulțimile constituie o amenințare.

În predicile sale, ținute într-o limbă greacă „simplă”, vorbită, „populară”, călugărul afirmase răspicat că frâncii și armenii care se converteau la Ortodoxie trebuiau rebotezați, deoarece botezul lor nu era „drept”. Tema era însă extrem de controversată, anabaptismul fiind unul dintre motivele principale pentru care patriarhul ecumenic Chiril al V-lea Karakallos, favorabil rebotezării, fusese depus în vara anului 1751. Succesorul său, Paisios al II-lea, urcat pentru a patra oară pe tron, a încercat să-l convingă pe Auxentios să nu mai abordeze subiectul. Carismaticul călugăr nu numai că a refuzat să o facă, invocând o apariție a Apostolului Pavel, dar a și criticat atitudinea șovăielnică și duplicitară a patriarhului și a Sinodului.

Arestarea și dispariția lui Auxentios au tulburat și mai mult apele. Mii de creștini ortodocși s-au adunat la Constantinopol ca să ceară socoteală. La presiunile norodului, din mâinile căruia a fost salvat în ultima clipă de ieniceri, Paisios al II-lea a fost trimis în exil, fiind înlocuit cu Chiril al V-lea, patriarh pentru a doua oară². Cu toate acestea,

¹ Kaisarios Dapontes, *Καθρέπτης γυναικῶν* [Oglinda femeilor], vol. II, Breitkopf, Leipzig, 1766, pp. 178-185 (180). Dapontes a fost de trei ori la Katurli, ultima dată pentru o lună, și pretinde, plauzibil, că s-a întâlnit în taină cu Auxentios și după ce acesta fugise de la Athos și revenise acasă; „Catalogul istoric...”, în Constantin Erbiceanu (ed.), *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă* [1888] (Cuvânt introductiv și arbore genealogic de Constantin Laurențiu Erbiceanu. Postfață de Andrei Pippidi), Cronicar, București, 2003, pp. 137-138.

² Hasan Çolak/ Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, The Isis Press, Istanbul, 2019, pp. 138-142, 265-270, 357-358.

controversa cu privire la anabaptism era abia la început. În toamna anului 1752, o comedie satirică păstrată în manuscris îl acuză pe „infamul pseudo-ascet” Auxentios de impostură și îi taxează pe discipolii, tovarășii și învățătorii săi drept necuvioși și ateî³. Doi ani mai târziu, un tratat scris de Hristofor Etolianul, dar publicat anonim sub titlul *Stropirea la stâlpuțul infamiei*, combate vehement și ireverențios botezul prin aspersiune. În aprilie 1755, profitând de absența temporară a patriarhului, Sinodul Marii Biserici condamnă atât cartea, cât și anabaptismul. Furibund, Chiril al V-lea dizolvă Sinodul și aruncă anatema asupra membrilor acestuia. Un an mai târziu, el emite o „Definiție” privind obligativitatea rebotezării celor ce ar dori să treacă la Ortodoxie; textul prevede caterisirea preoților și episcopilor care ar admite în Biserică „eretici” botezați necanonic. Compușă de Eustratie Argenti și imprimată de proaspăt-înființata tipografie patriarhală în continuarea anonimei înfierări a aspersiunii, reeditată cu acest prilej, „Definiția” nu emana de la un sinod, așa cum s-a crezut⁴. (Semnată fiind de trei patriarhi – de Constantinopol, de Alexandria și de Ierusalim –, ea era perfect validă și avea să rămână în vigoare multă vreme.) Tot în 1756, aceeași tipografie patriarhală publică *Manualul despre Botez* al lui Argenti și o cârtică, *Împotriva latinilor*, a lui Eugenio Bulgaris [Evghenie Vulgaris]⁵; anul următor apare *Cartea numită lumină pentru cei în întuneric*, un alt atac la adresa botezului practicat de catolici.

Reacția adversarilor nu a întârziat. Calinic, mitropolitul Proilavei (Brăila), îi stigmatizează pe promotorii rebotezării în satire precum *Comedia evenimentelor adevărate petrecute la Constantinopol în 1755*

³ Αὐξεντιανὸς μετανοημένος (1752) [Discipolul lui Auxentios pocăit], ed. Iosif Vivilakis, Ακαδημία Αθηνών, Atena, 2010.

⁴ Vassa Kontouma, „La Définition des trois patriarches sur l’anabaptisme (1755/56)”, *Annuaire EPHE – Sciences religieuses* 121 (2012-2013), pp. 255-267; eadem, „Concilium constantinopolitanum 1755-1756”, în Alberto Melloni (ed.), *Conciliorum œcumenicorum generaliumque decreta IV/1. The Great Councils of the Orthodox Churches. Decisions and Synodika. From Constantinople 861 to Constantinople 1872*, Brepols, Turnhout, 2016, pp. 343-359.

⁵ Pentru personaj, vezi Daniel Stiernon, „Eugène Boulgaris”, în Carmelo Giuseppe Conticello/ Vassa Conticello (ed.), *La théologie byzantine et sa tradition II (XIII-XIX s.)*, Brepols, Turnhout 2002, pp. 721-837.

sau *Nimitorul rătăcirilor* și blamează „erezia” anabaptistă într-o serie de tratate teologice, cum ar fi *Respingerea [afirmațiilor] lui Argenti*. Ascuns mai întâi în casa unui grec înstărit, apoi în reședința baronului François de Tott, Calinic negociază înlăturarea „tiranului” Chiril al V-lea și, la începutul anului 1757, urcă pe tronul patriarhal constantinopolitan⁶. Păstorirea nu durează decât o jumătate de an⁷: dacă pentru apropiați era un „iubitor de adevăr”, pentru majoritatea creștinilor ortodocși de pe malurile Bosforului noul titular al scaunului ecumenic nu era altceva decât un „frânc” pe care doar soldații otomani din garda personală îl salvau de mânia credincioșilor. Judecând după îndemnul adresat succesorului său – „Veghează Ortodoxia!” –, nici Marele Vizir Koca Mehmet Ragıp Pașa nu avea o părere mai bună. Abia odată cu patriarhul Serafim al II-lea, care i-a urmat lui Calinic, respectat de ambele părți, vor începe lucrurile să se reazeze.

Frunтариile dreptei credințe

De unde atâta încrâncenare? Pe de o parte, disputa avea o pronunțată tentă economică și politică. Majoritatea mitropoliților dorea o „reformă” care să le confere o mai mare independență financiară și decizională în raport cu patriarhul (aveau să reușească în 1763, anul oficial de naștere al sistemului de guvernare bisericească „prin bătrâni”, care va acorda un rol mult mai important Sinodului permanent, în detrimentul ecumenicului)⁸. Chiril al V-lea a încercat să le contracareze acțiunile, de multe ori cu sprijin instituțional otoman, și să-și sporească

⁶ Çolak/ Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church*, pp. 151-157, 280-286, 362-363.

⁷ *Ibidem*, pp. 158-164, 287-293, 364-365.

⁸ Cea mai bună analiză a integrării treptate a Patriarhiei de Constantinopol în aparatul de stat otoman îi aparține lui Paraskevas Konortas, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος – αρχές 20ού αιώνα)* [Considerații otomane despre Patriarhia Ecumenică. Beraturi pentru întâi-stătătorii Marii Biserici (secolul al XVII-lea – începutul secolului XX)], Αλεξάνδρεια, Atena, 1998. Pentru γερωντισμός, vezi Elif Bayraktar Tellan, „The Patriarchate of Constantinople and the «Reform of the Synod» in the 18th Century Ottoman Context”, *Chronos* 39 (2019), pp. 7-22.

autoritatea⁹. Cât despre mai-marii Imperiului, aceștia aveau numai de câștigat. Pe de altă parte, miza teologică era uriașă – păstrarea Tradiției autentice și întărirea identității ortodoxe.

Nu era vorba de o noutate – creștinătatea răsăriteană trecuse prin multe încercări. Ce impresionează totuși la disputa privind anabaptismul este diversitatea socială și culturală a personajelor implicate. Pe lângă reprezentanții clerului, pe lângă teologi – inclusiv laici, precum Argenti – și „arhonți”, adică fruntașii comunității ortodoxe, își face acum simțită prezența „gloata”, însetată de miracole și gata să se jertfească pentru ceea ce considera a fi credința adevărată.

Întrucât această „gloată” milita pentru rebotezare, partida adversă nu a ezitat s-o acopere cu injurii. „Barbari”, „mulțime”, „popor neînvațat” – iată câteva dintre formulele folosite din abundență de patriarhul Calinic al IV-lea. Cine citește printre rânduri descoperă însă o situație mult mai complexă. Ce-l deranjează pe înaltul prelat este pretenția unor oameni „de jos” de a avea un cuvânt de spus în chestiuni ecleziastice, când de fapt aceștia nu sunt decât marionete în mâinile șarlatanilor și ale unor indivizi fără educație teologică solidă (Auxentios, un simplu diacon, ar fi dus o viață condamabilă, Hristofor Etolianul ar fi fost băcan, iar Argenti fusese școlit în Occident).

Mulțimea și gloata au lăsat rușinea deoparte,/ și-au abandonat mese-
riile și sursa vieții,/ de și-au însușit persoana Sfântului Sinod./
Croitorul devine judecător, zidarul – teolog,/ pielarul așijderea se
reface orator,/ cizmarul și căldărarul, asemenea celorlalți,/ se ocupă
cu nerușinare de voturile candidaților/ la mitropoliile tronului lui
Constantin./ Cei mai mulți dintre aceștia se întâmplă/ să nu stăpâ-
nească limba greacă și vorbesc turcește./ Nu sunt acestea demne
de jale, o amară tragedie?¹⁰

Reacția autorului este ușor de înțeles, dar, în realitate, mult-huliții
breslași și comercianți, tot mai semnificativi economic și social, nu

⁹ Eadem, *The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth Century Ottoman Empire*, Universitatea Bilkent, Ankara, 2011 (teză de doctorat).

¹⁰ „Πλανοσπαράκτης” [Nimicitorul rătăcirilor], în Theodore H. Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Bruxelles, 1952, p. 276.

sunt actorii unei drame, ci exponenții unor vremuri în schimbare¹¹. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor, actele oficiale de investitură acordate de sultani întâi-stătătorilor Scaunului ecumenic nu mai vorbesc despre un „patriarh al necredincioșilor”, ci despre un „patriarh al romeilor” (adică al grecilor). Întrebuințarea noii formule deschide calea substituirii expresiei *taife kâfirlerin*, indicând un grup de non-musulmani, cu *Rum millet* sau *millet-i Rum*, care desemnează comunitatea religioasă a creștinilor „de rit grec”¹². Această comunitate se confruntă cu probleme grave: lipsa unei educații de calitate, propaganda Bisericii romane și islamizarea. Marea Biserică, protectorii ei laici și „inteligenția” reacționează, încercând să întărească solidaritatea de grup și să apere Tradiția. La rândul său, „gloata”, dinamică și preocupată de propria identitate, începe să se facă auzită.

Inevitabil, soluțiile propuse au generat reacții diverse. Prin urmare, pasiunile stârnite de anabaptism ilustrează un proces vizibil din Principatele române până în Orientul mijlociu: acela de accentuare, inclusiv prin polemică, a identității *ortodoxe* a „națiunii (în sensul premodern al termenului) creștine” al cărei lider este patriarhul ecumenic.

Din păcate, „cearta” privind rebotezarea – ca de altfel și întreaga perioadă din istoria Creștinătății răsăritene cuprinsă între cucerirea Constantinopolului și apariția Bisericilor naționale – este insuficient cunoscută. Există teritorii culturale pe care preferăm mai degrabă să le populăm cu fantasmе decât să le investigăm lucid. Din fericire, cei interesați de subiect au la dispoziție câteva studii deschizătoare de

¹¹ Vassia Karkayanni-Karabelia, „Les «pamphlets» du patriarche Kallinikos et la montée de Lumières en Grèce”, în Konstantinos A. Dimadis (ed.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ), Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006* [Lumea greacă între epoca Iluminismului și secolul XX. Actele celui de-al III-lea Congres European de Studii Neoeleene (Societatea Europeană de Studii Neoeleene), București, 2-4 iunie 2006], vol. I, *Ελληνικά Γράμματα*, Atena, 2007, 135-145.

¹² Paraskevas Konortas, „From *Tâi'fe* to *Millet*: Ottoman Terms for the Ottoman Greek-Orthodox Community”, în Dimitri Gondicas / Charles Issawi (ed.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Darwin Press, Princeton 1999, pp. 169-180.

drum. Dintre toate, monografia dedicată lui Eustratie Argenti de Kallistos Ware merită o atenție deosebită.

Respectul față de adevăr

Înaltpreasfințitul Kallistos Ware, mitropolit de Diokleia, unul dintre cei mai importanți teologi ai zilelor noastre, este binecunoscut cititorilor români îndeosebi datorită cărților de autor¹³, dar și prin articole¹⁴ sau volume coordonate¹⁵. Cartea despre Argenti - apărută în 1964, când autorul avea 30 de ani, nu se călugărise și se numea Timothy - dezvăluie însă un aspect mai puțin cunoscut: interesul profund pentru istoria Ortodoxiei din perioada sa otomană. „Este regretabil”, spunea Ware atunci, iar afirmația își păstrează valabilitatea, „faptul că scriitorii contemporani – deopotrivă cei ortodocși și cei neortodocși – trec de obicei peste perioada otomană a istoriei Ortodoxiei și îi subestimează serios importanța” (volumul de față, p. 23).

¹³ *Puterea numelui. Rugăciunea lui Iisus în spiritualitatea ortodoxă*, trad. Gabriela Moldoveanu [Cuvânt înainte de Pr. prof. dr. Constantin Galeriu] (Christiana, București, 1992); *Istoria Bisericii Ortodoxe*, trad. Alexandra Petrea (Aldo Press, București, 1993); *Ortodoxia, calea dreptei credințe*, trad. E. Chiosa, G. Jacotă și Pr. D. Ailincăi (Trinitas, Iași, 1993); *Împărăția lăuntrică*, trad. sora Eugenia Vlad [Introducere de Maxime Egger] (Christiana, București, 1996); *Rugăciune și tăcere în spiritualitatea ortodoxă*, trad. Gabriela Moldoveanu și Monahia Siluana Vlad [Cuvânt înainte de Pr. prof. dr. Constantin Galeriu. Postfață de Maxime Egger] (Sophia/ Christiana, București, 2003); *Tainele vindecării*, trad. Florin Caragi (Basilica, București, 2013); *Rugăciunea lui Iisus în scrierile Sfântului Grigorie Sinaitul*, trad. Dragoș Dâscă (Doxologia, Iași, 2014); *Cum suntem mântuiți? Înțelegerea mântuirii în tradiția ortodoxă*, trad. Ligia Monica Felecan (Renașterea, Cluj-Napoca, 2016).

¹⁴ Kallistos Ware, „«Ajutorul și dușmanul meu»: trupul în creștinismul grec”, în Sarah Coakley (ed.), *Religia și trupul*, trad. Dan Șerban Sava, Univers, București, 2003.

¹⁵ Kallistos Ware/Graham Speake (ed.), *Îndrumarea duhovnicească în Muntele Athos*, trad. Dragoș Dâscă (Doxologia, Iași, 2016). Las la o parte prefețele, precum cea la Christine Chaillot (ed.), *Biserica Ortodoxă din Europa de Est în secolul XX*, trad. Liliana Donose Samuelsson [Prefață de mitropolit Kallistos Ware. Control științific de preot Vasile Răducă] (Humanitas, București, 2011).

Ce îl va fi împins pe un tânăr absolvent de Limbi Clasice și Teologie la Oxford spre un teolog grec de secol XVIII, necunoscut în afara unor cercuri extrem de restrânse de specialiști? La momentul respectiv, nu fusese publicată nici *Marea Biserică în captivitate*, cartea lui Steven Runciman despre Patriarhia Constantinopolului „din perioada premergătoare cuceririi turcești până la Marele Război de Independență”, nici sinteza dedicată de Gerhard Podskalsky SJ teologiei grecești în timpul dominației otomane și nici studiul lui Gunnar Hering despre epoca lui Chiril Lukaris¹⁶.

Cu riscul de a specula, cred că descrierea făcută de părintele Kallistos a „călătoriei” sale inițiatice este în măsură să ne ofere unele indicii¹⁷. Pe de o parte, din postura de anglican convertit la Ortodoxie, trăind în Marea Britanie, Timothy/ Kallistos a acordat mereu o atenție sporită relațiilor, punctelor comune și diferențelor religioase dintre Creștinătatea apuseană și cea răsăriteană. Plasate în context, tratatele lui Argenti despre Botez, Euharistie, purgatoriu și primatul papal ofereau posibilitatea abordării subiectului din perspectiva unui moment de mare cotitură. Pe de altă parte, pe măsură ce cunoștințele sale despre Ortodoxie sporeau, Timothy/ Kallistos s-a văzut atras iremediabil de trei aspecte: „continuitatea vie și nestrucată cu Biserica Apostolilor și a Martirilor, a Părinților și a Sinoadelor Ecumenice”; predominanța persecuției și martiriului în cadrul experienței ortodoxe recente, mai întâi sub otomani și mai apoi, în secolul XX, sub regimurile comuniste; teologia mistică a Răsăritului creștin¹⁸. Numai că ideea unei „Biserici a Sfintei Tradiții”, a unei tradiții dinamice, exploratorii și deschise spre viitor, a unei epoci patristice „deschise” era contrazisă de paradigma dominantă, care vedea în secolul al XVIII-lea mai mult supunere și conformism decât rezistență eroică, mai mult

¹⁶ Din nefericire, doar cartea lui Steven Runciman, apărută în 1968, este disponibilă în limba română: *Marea Biserică în captivitate. Un studiu referitor la Patriarhia Constantinopolului din perioada premergătoare cuceririi turcești până la Marele Război de Independență*, trad. Mihai-Silviu Chirilă, Sophia, București, 2013.

¹⁷ Kallistos Ware, „Strange Yet Familiar: My Journey to the Orthodox Church”, în *idem, The Collected Works I. The Inner Kingdom*, St Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, NY, 2001, pp. 1-24.

¹⁸ *Ibid.*, pp. 8-14 („Tradition, martyrdom, stillness”).

intrigă și ceartă decât exemplul ziditor – pe scurt, o confuzie ideologică cauzată de o profundă lipsă de conștiință de sine. „Cazul” Argenti permitea contestarea unui asemenea punct de vedere care, deși greșit, numără încă destui adepți.

În viziunea lui Timothy/ Kallistos Ware, caracteristicile operei teologului laic din Chios, școlit în Apus, dar activ în Răsărit, sunt „respectul față de adevăr, refuzul oricărui compromis doctrinar, profunda sa loialitate față de Tradiția Bisericii sale” (volumul de față, p. 213). Scrierile sale prezintă aceleași calități: chiar și atunci când abordează subiecte delicate, părintele Kallistos le plasează și le interpretează în contextul lor real, fără patimă și fără părtinire. La urma urmelor, așa se și cuvine, pentru că Iisus nu i-a condamnat decât pe ipocriți, iar Dumnezeu este „un Dumnezeu al iubirii”¹⁹.

Ovidiu Olar

¹⁹ „Jesus condemned no one except hypocrites” – *idem*, *The Power of the Name: The Jesus Prayer in Orthodox Spirituality*, SLG Press, Oxford (Convent of the Incarnation Fairacres), 1986, p. 25; „I believe in a God of love, who doesn't want us to suffer, who does not inflict pain on us” – „Coronaspection”, interviu cu mitropolitul Kallistos Ware, 8 iunie 2020 (<https://elijah-interfaith.org/addressing-the-world/coronaspection/kallistos-ware>).